

<https://liar.ui.ac.ir/?lang=en>

Literary Arts

E-ISSN: 2322-3448

Document Type: Research Paper

Vol. 14, Issue 4, No.41, Winter 2023, pp.1-20

Received: 16/10/2022 Accepted: 01/02/2023

Analysis of Meta-textual and Intra-textual Factors on Literary Taste in *Chahar Maghale* and *Labab al-Bab*

Zohre Mohammadi Shahrokhbadi

Ph. D Student of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
z.mohamadi5717@gmail.com

Hossein Gurbanpour Arani*

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
ghorbanpour@kashan.ac.ir

Reza Rouhani

Associate Professor of Persian Language and Literature, Department of Persian Language and Literature, Faculty of Literature and Foreign Languages, Kashan University, Kashan, Iran
r.rouhani@kashanu.ac.ir

Abstract

The standards and the taste for art are being constantly changed and transformed. Anthologies, as a summary of the audience's views and taste, are a mirror and a reflection of the evolution of literary taste standards in any era. The process of formation and the direction and evolution of literary taste in each period can be well understood by analyzing works in different periods. In the present study, the literary taste was determined by examining *Chahar Maghale* and *Lababal-Bab* from a sociological point of view. The foundation, social context, and criteria for selection are important factors in directing the literary taste of the time from the perspective of the authors of these two anthologies. The mutual benefit of the masters of power and masters of art in immortalizing and preserving each other's names, the artist's colleagues, personal acquaintance of young artists with famous writers and artists, and literary criticism are considered to be the most important literary metatextual features that shape artistic tastes from the point of view of the authors of these two anthologies. The balance and comparison of poets, observance of verbal and semantic proportions, and hyperbole are among the outstanding intratextual features of the criticism of taste in the discussed anthologies. The social class of the artist, the glory of power, perfectionism, and artifice, the metatextual value-creating criteria, improvisation and conciseness, and the use of literary devices are all among the examples of

*Corresponding author

Mohammadi, Z., Ghorban Poor Arani, H., & Rouhani, R. (2023). analysis of meta-textual and intra-textual factors on literary taste in CHahar Maghale and Labab al-Bab. *Literary Arts*, 14(4),1 -20.

2322-3448 / © 2023

This is an open access article under the BY-NC-ND/4.0/ License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/>).

<https://doi.org/10.22108/liar.2023.135444.2194>

<https://dorl.net/dor/20.1001.1.20088027.1401.14.3.8.8>

intratextual beauty in the studied anthologies.

Introduction

The philosophy of aesthetics, i.e., the concept of beauty and conversations about beauty, exists among the opinions of philosophers and ancient thinkers, but the limits of the definition of beauty are not clear. Some historians and philosophers believed that the concept of beauty, like other generic concepts (nature, truth), is a vague and absurd mental generalization (Winer, 2008, p. 1507). There is various evidence of the transformation of examples of beauty in all branches of art, especially literature, over time. One of the main reasons for the changes in examples of beauty is that the aesthetic taste and the taste of the times are subject to change both among speakers and creators of works and among their audience, and taste is often considered the criterion for measuring the beauty of literary works. The anthologies in the Persian language are among the manifestations of the criteria of artistic virtuosity and taste in each period.

By using the concepts of sociology of literary taste as an interdisciplinary branch between sociology and literature, it is possible to give an answer to why and how the audience's literary taste evolved, as the authors of anthologies were in fact serious readers of Persian poetry who have lived in the context of literary trends (Fotouhi, 2017, p. 27). The chosen anthologies of this research are *Chahar Maghale* by Nizami and *Lababal-Bab* by Aufi. In this research, we aimed to investigate the evolution of the criteria of aesthetic taste and the artistic taste of the time from the point of view of the serious audience of poetic literature, i.e. anthology writers, by reflecting on and examining the two anthologies, *Chahar Maghale* by Nizami and *Lababal-Bab* by Aufi.

Materials and Methods

The study used the sociological concepts of literary taste from Shocking's point of view and identified the metatextual and intratextual *characteristics* of literary taste and *criteria* and metatextual value-creating examples based on the two works (i.e. *Chahar Maghale* and *Lababal-Bab*). In this descriptive-analytical research, the bibliographic research method has been used to collect the data. At first, anthologies, books, and related articles were studied, and the desired data were collected in the field of taste. Then, the results were presented analytically.

Research Findings

The study of *Chahar Maghale* and *Lababal-Bab* was conducted from the point of view of the sociology of literary taste from two aspects of *characteristics* and *criteria*. In the metatextual features, the foundation and social context, the social class of the artist and its development, and the mutual benefit of the masters of power and art to immortalize and preserve each other's names are among the most important social metatextual features and criteria for selection. It was shown that the artist's colleagues, personal acquaintance of young artists with writers and famous artists, and literary criticism are considered to be the most important literary metatextual features that shape artistic tastes from the point of view of the authors of these two anthologies. Also, balance and comparison of poets, observance of verbal and semantic proportions, and hyperbole are among the obvious intratextual features of the criticism of taste in the discussed anthologies. In the section on value-creating criteria, sociological value-creating criteria such as the social class of the poet, the glory of power, the scientific and artistic virtues of the introduced poet, reception and fame, the aesthetic criteria of Arabic eloquence, and skill in both prose and verse are among the most important metatextual criteria. Improvisation, conciseness, and literary devices are among the most important examples of intratextual beauty from the perspectives of these two anthology writers.

Discussion of Results and Conclusions

From the sociological point of view, the literary taste, the foundation, social context, and means of selection are important factors to determine the taste of the times in *Chahar Maghale* and *Lababal-Bab*. The mutual benefit of the masters of power and art for the immortality and preservation of each other's names, artist's

colleagues, personal acquaintance of young artists with writers and famous artists, and literary criticism are considered to be the most important aspects of the spirit of the time that determine the taste of the time. Observance of verbal and semantic proportions, hyperbole, and balance are considered to be among the main intratextual features of the criticism of taste in the discussed anthologies.

The social class of the poet, the glory of power, the comprehensiveness of the poet, and finally, perfectionism and artistry, are metatextual value-creating criteria in both anthologies. Improvisation, conciseness, and the use of literary devices, whose reason is to arouse a sense of wonder in the audience, are all among the examples of intratextual beauty in the discussed anthologies. Improvisation and conciseness, results of the social function of poetry, which has treated beauty as usefulness, and the literary devices whose existential philosophy is to arouse a sense of wonder in the audience, have made beauty a source of wonder and pleasure in the eyes of these two anthology writers.

Keywords: Aesthetics, Audience's Literary Taste, Sociology of Literary Taste, *Chahar Maghale*, *Labab al-bab*.

References

- Amadi, H. B. B. (2000). *Al-Mawazna between the poetry of Abi Tammam and Al-Bahtari*. Cairo: Dar al-Maarif.
- Anwar (Estelami), P. (2012). *Etymology and use of the library and electronic resources on the Internet*. Tehran: Librarian Publication.
- Asadollahi, H. R. (2008). *Analysis and explanation of the tazkira writers' attitude type towards poets*. Tehran: Allameh Tabatabai University Press.
- Brown, E. (Ed.) (1972). *Aufi' Lobab al Albab*. Translated by Mohammad Abbasi. Tehran: Fakhr-e Razi.
- Dadbeh, A. (2013). Improvisation (a discussion on the philosophy of poetry 1). *Nameh Meybod*, 2, 58-61.
- Fotouhi, M. (2008). *The theory of literary history with a critical review of literary writing history in Iran*. Tehran: Sokhan Publication.
- Fotouhi, M., & Vafaei M. A. (2008). The study of Hafez audience in the 8th and 9th centuries of Hijri based on the hermonic literary history approach. *Journal of Literary Review*, 2(6), 71-126.
- Gholami, Mujahid (2019). The Literary Theory of Qudama Ibn Ja'far. *Journal of Literary Criticism*, 13(50), 79-106.
- Hakemabadi, M., & Kazemian, S. (2019). Taboos and their role in the growth and guidance of literary tastes. *Journal of Mysticism in Persian Literature (Literature and Mysticism)*, 3(10), 89-110.
- Homai, J. A. D. (1965). *Rhetorical Techniques and Literary Industries*. Tehran: Sepahian University Press.
- Ibn Khaldoun, A. B. M. (n.d). *The introduction of Ibn Khaldoun*. Translated by Mohammad Parvin Gonabadi. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
- Moghaddas, J. (2008). Bourdieu and Sociology of Literature. *Adab Pajouhi*, 2, 77-94.
- Qazvini, M., & Moin, M. (Ed.) (1938). *Nizami Arouzi, A. B. O. B. A.' Chahar Maghale*. Tehran: Armaghan Publication.
- Salehi, N., Talebian, Y., & Haji-Agha Babaie, M. R. (2022). Rhetorical Criticism: Definition and Methods. *Journal of Literary Arts*, 14(1), 35-52.
- Seyyedani, E., & Pouremad. S. (2016). Research and sociological analysis of literary taste with an emphasis on Mursad al-Abad Najmuddin Razi. *Journal of Literature and Language*, 20(41), 161-181.
- Shafiei Kadkani, M. R. (2013). *The Language of Poetry in Sofia Prose*. Fourth Edition. Tehran: Sokhan Publication.
- Shafiei Kadkani, M. R. (1983). *Mofles-e Kimiaforoush*. Tehran: Sokhan Publication.
- Shaftesbury, D. (2002). *Characteristics of Men, Manners*. Liberty Fun.
- Shamisa, S. (1981). *Ghazal Evolution in Persian poetry*. Tehran: Ferdous Publication.

- Shakir, M. M. (Ed.) (1984). *Jorjani's Dalail al Ijaz*. Cairo: Al-Khanji Library.
- Shouking, L. L. (1984). *Sociology of literary taste*. Translated by Fereydoun Badrei. Tehran: Tous Publication.
- Tadiyeh, J. Y. (1999). *Literary criticism in the 20th century*. Translated by Mahshid Nonahali. Tehran: Niloufar Publication.
- Tansand, D., & Korsmayer, C. (2013). An introduction into the history of the concept of taste. Translated by Meshiat Alaei. *Aesthetics Quarterly*, 10, 251-264.
- Tahanavi, M. A. (1957). *Kashaf Estelahat Al-Funun*. Tehran: Khayyam Library Offset, Calcutta Printing.
- Volk, R. & Waren, A. (1984). *Theory of Literature*. Translated by Zia Movahed and Parviz Mohajer. Tehran: Scientific and Cultural Publication.
- Winer, Ph. P. (2008). *A Dictionary Thoughts' History*. Tehran: Soad Publication.
- Zarqani, M. (2008). *Literary history of Iran and the domain of Persian language (evolution and transformation of genres until the middle of the 5th century)*. Tehran: Sokhan Publication.
- Zarin Koob, A. H. (2013). *From Iran's literary past (a review of Persian prose; a survey of Persian poetry with a comment on contemporary literature)*. Tehran: Sokhan Publication.
- Zarin Koob, A. H. (1972). *Literary criticism*. Tehran: Amir Kabir Publication.

بررسی عوامل فرامتنی و درون‌متنی مؤثر بر ذوق ادبی در چهار مقاله و لباب‌الالباب

زهره محمدی، دانشجوی دکتری گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

z.mohamadi5717@gmail.com

حسین قربانپور آرانی*، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

ghorbanpoor@kashanu.ac.ir

رضا روحانی، دانشیار گروه زبان و ادبیات فارسی، دانشکده ادبیات و زبان‌های خارجی، دانشگاه کاشان، کاشان، ایران

r.ruhani@kashanu.ac.ir

چکیده

معیار و سلیقه هنری در هر زمان در حال تغییر و دگرگونی است. تذکره‌ها چکیده نگاه و ذوق مخاطب به شمار می‌روند که همانند آینه بازتاب‌دهنده تحول معیارهای ذائقه ادبی در هر زمان‌اند. با تحلیل این آثار در دوره‌های مختلف می‌توان شیوه شکل‌گیری و جهت‌دهی به ذوق و تحول سلیقه ادبی در هر دوره را به‌خوبی نشان داد. با بررسی چهار مقاله و لباب‌الالباب از نظرگاه جامعه‌شناسی ذوق ادبی مشخص شد، خاک و زمینه اجتماعی و وسایل انتخاب، از عوامل مهم جهت‌دهی به ذوق ادبی زمان از دید صاحبان این دو تذکره است. از نگاه صاحبان این دو تذکره، سود و منفعت دوسویه ارباب قدرت و هنر برای جاودانگی و حفظ و بقای نام یکدیگر، همکاران هنرمند، آشنایی شخصی هنرمندان نورسیده با نویسندگان و هنرمندان مشهور و نقد ادبی از مهم‌ترین عوامل فرامتنی شکل‌دهنده به سلیقه‌های هنری به شمار می‌روند؛ موازنه و مقایسه شاعران، رعایت تناسب لفظی و معنایی همراه با اغراق، از ویژگی‌های بارز درون‌متنی نقد ذوقی در تذکره‌های یادشده است. طبقه اجتماعی هنرمند، آینگی شکوه قدرت و فضل‌گرایی و هنرگرایی، معیارهای ارزش‌آفرین فرامتنی و بدیهه‌سرای، ایجاز و استفاده از صنایع و آرایه‌هایی که فلسفه وجودی آنها برانگیختن حس اعجاب در مخاطب است، از مصداق‌های زیبایی درون‌متنی در تذکره‌های مدنظر به شمار می‌آید.

کلید واژه‌ها

زیبایی‌شناسی؛ ذوق ادبی مخاطب؛ جامعه‌شناسی ذوق ادبی؛ چهار مقاله؛ لباب‌الالباب

*مسئول مکاتبات

محمدی، زهره، قربانپور آرانی، حسین، روحانی، رضا. (۱۴۰۱). بررسی عوامل فرامتنی و درون‌متنی مؤثر بر ذوق ادبی در چهارمقاله و لباب‌الالباب. فنون ادبی، ۱۴ (۴)، ۱-۲۰

۲۰-۱

۱- مقدمه

فلسفه زیبایی‌شناسی یا مبحث جمال و بحث‌هایی درباره زیبایی در میان آرای فلاسفه و متفکران قدیم وجود دارد؛ اما حد و مرز تعریف زیبایی مشخص نیست. نظر برخی از مورخان و فیلسوفان بر این است که مفهوم زیبایی، نظیر اندیشه‌های عام دیگر (طبیعت، حقیقت)، کلیات ذهنی مبهم و پوچ است (نک. واینر، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۵۰۷). با این حال، زیبایی را اغلب اوقات تعریف کرده‌اند. بحث‌های درباره زیبایی‌شناسی در غرب به آرای افلاطون و ارسطو بازمی‌گردد. نزد افلاطون، زیبایی در قالب مثالی وجودی فی‌نفسه دارد که ورای محدودیت‌های مکان و زمان می‌رود و از نسبت‌ها مستقل است (نک. همان: ۱۵۰۷). برپایه نظر ارسطو، عناصر مؤلفه زیبایی عبارت از نظم و تقارن و قطعیت است (نک. همان: ۱۵۰۷). فیلسوفانی مانند کانت، هگل، دکارت، ارنست کاسیرر، هیوم و گروه بحث‌های زیبایی‌شناسی را در قرون متأخر در اروپا ادامه داده‌اند. شافتسبری نخستین نظریه‌های جدید درباره زیبایی‌شناسی را ارائه کرد. در فلسفه زیبایی‌شناسی وی، زیبایی یک امر عینی است که در عالم خارج موجود است و از هماهنگی و تناسب موجود در عالم سرچشمه می‌گیرد (Shaftesbury, 2002: II/16). در قرون متأخر، طی سده هفدهم، در اروپا، تلاش برای شناخت معیار سنجش زیبایی، سبب بحث‌های دامنه‌داری درباب مباحث مربوط به ذوق در جایگاه معیاری برای شناخت زیبایی شد (نک. واینر، ۱۳۸۵، ج ۲: ۱۵۰۵) و الگوی فلاسفه تجربی که بر مبنای حواس استوار بود، با اصطلاح ذوق به حوزه نقد و شناخت زیبایی و هنر نیز راه یافت (نک. دابنی و کورسمایر، ۱۳۸۳: ۲۵۴). در مطالعات شرقی نیز به‌طور کلی، فلسفه و علم و ادب و عرفان اسلامی و ایرانی سرشار از ستایش زیبایی است. در مباحث فلاسفه و متکلمین اسلامی، سرچشمه نظری زیبایی‌شناسی به بحث‌های مربوط به حسن و قبح عقلی برمی‌گردد (نک. شفیع کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۹۱). آنچه بدیهی است این است که زیبایی امری نسبی است و معیارها و مصداق‌های زیبایی‌گاه ممکن است در طول زمان دگرگون شود.

در همه شاخه‌های هنری، به‌ویژه ادبیات، در طول زمان، شواهد گوناگونی از تحول مصداق‌های زیبایی وجود دارد. این شواهد، هم در آرایش‌ها و روش‌های هنری و هم در موازین نقدهای شعری قدما دیده می‌شود. یکی از دلایل عمده تغییر مصداق‌های زیبایی این است که ذوق زیبایی‌شناسی و پسند و سلیقه زمان، چه در حوزه گویندگان و پدیدآورندگان آثار و چه در حوزه مخاطبان آثار، در معرض تحول و دگرگونی است؛ درواقع اغلب، ذوق را ملاک سنجش زیبایی آثار ادبی دانسته‌اند؛ اما قواعد و اصول ذوقی بیش از هرگونه قواعد و اصول دیگر عرصه تغییر و تحول دائمی هستند (نک. زرین‌کوب، ۱۳۶۱، ج ۱: ۷۷) و به همین دلیل است که غالباً در میان مردم در تعیین بهترین شاعر یا نویسنده اختلاف هست. یکی از نمودها و مظاهر شناخت معیارهای ذوق و سلیقه هنری در هر دوره، تذکره‌های موجود در زبان فارسی هستند که عصاره و چکیده نگاه و ذوق مخاطب به شمار می‌روند و در هر دوره به معرفی شاعران و گزینش اشعار آنها می‌پردازند. تذکره‌نویسان منشأ تحول بارزی در نقد ادبی شده‌اند؛ آنان هم در انتخابشان از دیوان‌های شاعران، ذوق و قریحه نقادی نشان داده‌اند و هم در جای‌جای تذکره‌های خود آشکارا به نقد و بررسی اشعار پرداخته‌اند (نک. همان، ج ۱: ۲۲۴). تصنیف کتاب‌هایی در تذکره‌احوال شاعران و ادیبان بیانگر توجه طبقات پیشرو هر دوره به فرهنگ و ادب عصر است (نک. همان، ۱۵۷: ۱۳۸۳).

۱-۱ بیان مسئله

در دیدگاه‌های جدید نظریه ادبی، شاخه‌ها و مطالعات مختلفی وجود دارد که به بررسی آثار ادبی از نگاه مخاطب و ذوق ادبی مخاطب می‌پردازند. از جمله نظریه‌هایی که در آن به ذوق ادبی مخاطب و شیوه شکل‌گیری آن می‌پردازد، نظریه «دریافت» است. این نظریه نوعی نقد معطوف به خواننده است؛ از چهره‌های معروف آن، هانس روبرت یاسوس و ولفگانگ آیزر هستند. یاسوس معتقد است زنجیره دریافت‌ها از یک اثر هنری می‌تواند نسل‌به‌نسل، گسترش یابد و عمیق‌تر شود و همین امر است که اهمیت تاریخی اثر را تعیین و جایگاه آن اثر را در سلسله‌مراتب زیبایی‌شناختی مشخص می‌کند (نک. تادیه، ۱۳۷۸: ۲۱۲-۲۱۳).

یکی دیگر از شاخه‌های مطالعات نو میان‌رشته‌ای که در آن می‌توان به بررسی چگونگی شکل‌گیری و تطور ذوق و سلیقه ادبی در جوامع مختلف و عوامل مؤثر بر آن پرداخت، جامعه‌شناسی ذوق ادبی است. جامعه‌شناسی ذوق ادبی از شاخه‌های نقد جامعه‌شناختی ادبیات است که به بررسی عوامل اجتماعی مؤثر بر آفرینش اثر ادبی، پدیدآورنده اثر و دریافت‌کننده اثر می‌پردازد. نخستین بار در سال ۱۹۲۳ لوین. ل. شوکینگ (۱۹۶۴-۱۸۷۸) محقق آلمانی، با انتشار کتاب *جامعه‌شناسی ذوق ادبی* در مونیخ، اصطلاح «روح‌های زمانه» را به کار برد. او این اصطلاح را در معنای مخاطب اثر، ناشرین، منتقدان، سازمان‌های دولتی و غیردولتی، گروه‌های اجتماعی مختلف، انجمن‌های ادبی، باشگاه‌ها، شب شعرها و... به کار برد. از نظر او این عوامل، جهت‌دهنده و شکل‌دهنده سبک و شیوه‌ای خاص است که همانند سبک نو یا روش نو یا برکشنده هنرمند یا شاعری در جایگاه هنرمند برگزیده است. شوکینگ معتقد است عامل گذر زمان است که سبک ماندگار، شیوه پایدار، شاعر و نویسنده نامدار را به جامعه معرفی می‌کند. از نگاه او، در هر دوره ذوق و سلیقه خاصی وجود دارد که این ذوق خود را در هنر و ادبیات آن دوره نشان می‌دهد (نک. شوکینگ، ۱۳۷۳: ۱۵). بعد از شوکینگ، یکی دیگر از محققانی که به تأثیر زمینه‌های مختلف در شکل‌گیری ذائقه ادبی و هنری افراد اشاره کرد، جامعه‌شناس و منتقد برجسته فرانسوی، پیر بوردیو (۲۰۰۲-۱۹۳۰) بود. بوردیو معتقد است که ذائقه‌های ادبی و هنری افراد متأثر از زمینه‌های مختلفی است که افراد در آن به سر می‌برند. این زمینه‌ها شامل نظام‌های خانوادگی، آموزشی، نهادهای ادبی و هنری و منشأ طبقاتی آنهاست (مقدس جعفری و همکاران، ۱۳۸۶: ۷۷). او در این باره به بسط مفاهیم اساسی مانند زمینه، عادت‌واره و ذائقه ادبی می‌پردازد.

با بهره‌گیری از مفاهیم جامعه‌شناسی ذوق ادبی در جایگاه شاخه‌ای از مطالعات میان‌رشته‌ای جامعه‌شناسی و ادبیات، می‌توان پاسخی به چرایی و چگونگی معیارهای تحول ذوق ادبی مخاطب داد؛ نیز از آنجا که نویسندگان تذکره‌ها در واقع خوانندگان جدی ادبیات شعری فارسی بوده‌اند که در متن جریان‌های ادبی زیسته‌اند (نک. فتوحی، ۱۳۸۷: ۲۷)، از بهترین اسناد بررسی تحول ذائقه ادبی جامعه، تذکره‌هایی هستند که تذکره‌نویسان در آنها، به بررسی زندگی و آثار ادبی ادیبان دوره‌های گوناگون پرداخته‌اند.

تذکره‌های انتخابی این پژوهش، *چهارمقاله نظامی و لب‌الالباب عوفی* است. هر دو اثر در زمره منابع نقد ادبی و آثار مرجع و پیشرو در نوع خود به شمار می‌آیند. *چهارمقاله* در تذکره دولتشاه علاوه بر کتاب ابوطاهر خاتونی یعنی *مناقب‌الشعرا* از جمله منابع اطلاعات زندگینامه شاعران دانسته شده است؛ نیز طبق نظر صاحب‌نظرانی مانند علامه قزوینی (عوفی، ۱۳۶۱: ۳۰) اثری شبه‌تذکره و در آخرین طبقه‌بندی مراجع ادبی از نوع سرگذشت‌نامه (تذکره) در منابع مرجع دست‌اول به شمار می‌آید (انوار، ۱۳۹۲: ۵۸-۵۹)؛ همچنین اطلاعات تاریخی و ادبی ارزشمندی که عوفی درباره شاعران دوره خود به دست می‌دهد، سبب شده است تا این کتاب در میان کتاب‌های تذکره، یک منبع دست‌اول باشد؛ چنانکه غلامعلی خان آزاد در مقدمه خزانه عامره می‌گوید: «جمیع تذکره‌نویسان متأخر در تحریر احوال شعراء اقدم‌القدماء عیال اویند» (عوفی، ۱۳۶۱: ۳۳). بررسی مشابهت‌ها و تمایزات این دو اثر در تعریف ذوق از منظر عوامل اجتماعی، به دلیل آرا و نظریات مشابه و مشترک کارکردهای اجتماعی شعر و توجه به ساختارها و طبقات اجتماعی که در گزینش و انتخاب شاعران و اشعار آنها دارند، به شناخت شاخص‌ها و معیارهای ذوق دوره ایشان کمک می‌کند.

هدف ما در این پژوهش، بررسی تحول معیارهای ذوق زیبایی‌شناسی و همچنین سلیقه و پسند هنری زمان از نگاه مخاطبان جدی ادبیات شعری، یعنی تذکره‌نویسان است که این امر با تأمل و بررسی دو تذکره *چهارمقاله* نظامی عروضی و *لب‌الالباب عوفی* به انجام می‌رسد؛ البته این بررسی با تکیه بر مفاهیم جامعه‌شناسی ذوق ادبی از دیدگاه شوکینگ و شناخت ویژگی‌های فرامتنی و درون‌متنی ذوق ادبی و معیارها و مصداق‌های ارزش‌آفرین فرامتنی بر مبنای این دو اثر خواهد بود.

۲-۱ پیشینه پژوهش

با توجه به محورهای اصلی این پژوهش یعنی جامعه‌شناسی ادبیات، تحول ذوق ادبی و تذکره از چند پژوهش می‌توان نام برد که بر مبنای کاربست نقد جامعه‌شناسی ذوق ادبی در آثار ادبی و بر مبنای این سه زمینه به مطالعه و تحقیق پرداخته‌اند. در بخش مقاله‌های علمی - پژوهشی به ترتیب تاریخ نشر به پژوهش‌های زیر می‌توان اشاره کرد: «بررسی و تحلیل جامعه‌شناختی ذوق ادبی با تأکید بر مرصادالعباد نجم‌الدین رازی» (سیدان و پورعماد، ۱۳۹۶)؛ «تابوها و نقش آن در رشد و هدایت ذوق‌های ادبی» (حکم‌آبادی و کاظمیان، ۱۳۹۱)؛ «مخاطب‌شناسی حافظ در سده‌های هشتم و نهم هجری براساس رویکرد تاریخ ادبی هرمنوتیک» (فتوحی و افشین‌وفایی، ۱۳۸۸). در بخش پایان‌نامه نیز تحقیقاتی نقد جامعه‌شناختی متون و آثار ادبی را مدنظر قرار داده‌اند که از آن جمله می‌توان به پایان‌نامه کارشناسی ارشد حمیدرضا اسداللهی (۱۳۸۸) با عنوان تحلیل و تبیین نوع نگرش تذکره‌نویسان به شاعران اشاره کرد. با توجه به این مقدمات مشخص شد تاکنون پژوهشی به انجام نرسیده است که به صورت مستقل به بررسی تحول ذوق ادبی در معنای تحول پسند و سلیقه مخاطب از دیدگاه تذکره‌نویسان باشد.

۲- ویژگی‌های نقد ذوقی در چهار مقاله و لباب‌اللباب

ویژگی‌های نقد ذوقی زیبایی‌شناسی این دو تذکره را می‌توان براساس شواهدی که از دو متن استخراج شده است، از دو دیدگاه ویژگی‌های فرامتنی و ویژگی‌های درون‌متنی بررسی کرد.

۲-۱ ویژگی‌های فرامتنی

۲-۱-۱ فرامتن اجتماعی

شوکی‌نگ، اصلی‌ترین عامل شکل‌گیری ذوق را خاک و زمینه اجتماعی می‌داند. خاک و زمینه اجتماعی از نظر او همان منابع قدرت اقتصادی و اجتماعی‌اند که هنرمندان خلاق به آن متکی هستند (شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۳۱). از دیدگاه وی درباب سرچشمه‌های شکل‌گیری ذوق، عوامل و شرایط مادی در موفقیت هنری تأثیر زیادی دارد. انتشار ذوق و سلیقه درباب آثار هنری تنها با برخورد افکار و اندیشه‌ها تعیین نمی‌شود؛ بلکه از راه رقابت میان عناصر مادی قدرت معین خواهد شد. در نبودن شرایط مادی لازم برای موفقیت هنری، در نبودن علاقه و هواخواهی و تفاهم، موفقیتی وجود ندارد (نک. شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۶۶-۷۳). در تذکره‌های مدنظر، مسائل فراوانی را می‌توان از اشارات صاحبان دو تذکره به تأثیر حمایت و پشتیبانی پادشاهان و رجال و منابع قدرت از هنر و نقش آن در جهت‌دهی به ذوق زمان مشاهده کرد؛ درواقع نقش منابع قدرت در جریان‌سازی‌های اجتماعی و ادبی در جلسه‌های نقد و بررسی آثار شاعران در محافل اجتماعی و درباری مشخص است. ازجمله مباحثی که شوکی‌نگ در بررسی عوامل زمینه‌ای ذوق به آن می‌پردازد، طبقه اجتماعی هنرمند است. طبقه اجتماعی هنرمند در همه دوران‌ها ثابت نبوده و در بعضی دوران‌ها، مقام اجتماعی هنرمند نازل بوده است و به هنرمند یا شاعر به چشم تحقیر می‌نگریستند (شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۳۴-۳۵). در جریان‌های اجتماعی و ادبی شرق نیز شاعری حرفه، پیشه و شغل در نظر گرفته می‌شد و لفظ شاعر با معانی بسیار محدودی از قبیل صنعتگر، مأمور و گرافه‌گو به کار می‌رفت؛ برطبق سنت اسلامی، شاعری امری حقیر بود و به‌هیچ‌روی در مقابل علوم دینی پایگاهی نداشت (شمیسا، ۱۳۷۰: ۶۵). از جهت پشتوانه‌های نظری در اینکه صاحبان مراتب بلند از پیشه شاعری دوری می‌جویند، ابن‌خلدون در بحثی اجتماعی و زبانی که درباره شاعری و مقام اجتماعی شاعران و استقبال گروه‌های مختلف اجتماعی از آن دارد، شعر را پیشه و حرفه‌ای می‌داند که اغراض اصیل و اولیه آن، ابراز و به معرض نقد گذاشتن آن چیزی است که در حضور صاحبان ادب و چه در حضور ارباب قدرت بود و به این دلیل در دوره‌های اولیه صاحبان مراتب بلند از این پیشه استقبال کردند؛ اما به تدریج شعر از اغراض اولیه خود دور شد و

برخی اصحاب ادب به مقاصد سودجویانه و منفعت‌طلبانه نزدیک شدند؛ همین امر سبب شد تا بسیاری از افرادی که پایگاه و منزلت اجتماعی یا دینی داشتند، از این ابا داشته باشند که آنها را در زمره شاعران به شمار آورند (نک. مقدمه ابن‌خلدون، ۱۳۸۲، ج ۲: ۱۲۴۱). عوفی در لب‌الب سرچشمه این روی‌گردانی از پیشه شاعری را در اشارات دینی و قرآنی درباره نهمی و بازداشتن پیامبر از شعر می‌داند و اینکه سخنان پیامبر از جنس شعر نیست (عوفی، ۱۳۶۱: ۶۸-۶۹). البته شوکینگ بر این باور است که این دید و بینش اجتماعی فقط به تدریج و خیلی آهسته در برهه‌هایی از زمان تغییر کرده است (شوکینگ، ۱۳۷۳: ۳۶). شوکینگ تغییر مقام اجتماعی هنرمند را یکی از نمودهای تحول ذوق زمانه می‌داند (نک. همان: ۵۵). او از دلایل این تغییر نگرش را نیاز دوسویه ارباب قدرت و هنر برای حفظ نام و جاودانگی یکدیگر و تأثیر در اذهان و طبایع و تأثیر طبقه هنرمند بر عقاید و افکار مردم بیان می‌کند (نک. همان: ۳۶) که آثار آن به تدریج در جریان‌های اجتماعی - ادبی هر دوره دیده می‌شود. در نظریات صاحبان تذکره‌های بررسی‌شده، بحث‌های مستقلی در زمینه این نیاز دوسویه شده است. نظامی به این مسئله در چهار مقاله اشاره کرده است: «چنانکه ممدوح به شعر نیک شاعر معروف شود، شاعر به صله گران پادشاه معروف شود، که این دو معنی متلازمانند» (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۷۴).

عوفی در لب‌الب نیز به نیاز شاعر به تأیید مراجع و منابع قدرت همانند وسیله‌ای برای دستیابی به مقاصد مادی و اجتماعی و شهرت و مقبولیت اشاره کرده؛ به‌ویژه در دورانی که بازار شعر رونق داشته است (عوفی، ۱۳۶۱: ۹۱۱) و یا در جایی دیگر ضمن اشاره به مباحث نقد ادبی که در محفل ادبی صاحب عباد درباره حسن و قبح شعر در بین بزرگان ادب مطرح بود، ابومحمد خازن (شاعر، ادیب و کتابدار صاحب عباد سده ۴ ق.) علل حسن و قبح آن را از منظر کارکردهای اجتماعی شعر، یعنی «قربت ملوک و وزرا و مقارنت صدور و کبرا و وسیلت حصول اغراض صاحبان خود» دانسته است (همان: ۶۲).

از سوی دیگر، منابع قدرت برای حفظ بقا و جاودانگی خود به تأیید هنرمندان نیاز دارند. نظامی در طبقه‌بندی چهارگانه خود، شاعران را جزو خواص پادشاه قرار داده است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۱۸). در این میان، نیاز حکومت به شاعران و توجه به طبقه شاعران و لزوم اهمیت‌دادن به این طبقه را از لوازم نفوذ و حفظ بقای نام هر حکومت بیان کرده است (نک. همان: ۴۴). عوفی نیز به کارکرد شعر و هنر همانند ابزاری برای بقای نام حکومت اشاره دارد و شواهدی را ذکر کرده است: «شعر شریف‌ترین انواع فضل آمد و خود از راه معنی‌گویی آب حیات است که بعد از فوات ذات سبب بقا اسم است که ثانی حیات فانی است» (عوفی، ۱۳۶۱: ۶۶).

براساس این نیاز اجتماعی متقابل شاعر و دربار به یکدیگر است که هر دو تذکره‌نویس، توجه منابع قدرت و حمایت آنها از ارباب ادب را امری فریضه دانسته‌اند. این حمایت‌ها و توجهات گاه با فراهم‌کردن اسباب رفاه و حمایت مادی شاعران فراهم می‌آید و گاه با تأیید آنها از طریق برگزاری محافل اجتماعی - ادبی و نقد و بررسی اشعار شاعران که در این محافل، شخص پادشاه و دیگر رجال صاحب نفوذ به نقد ذوقی اشعار شاعران می‌پردازند.

از نظر نظامی، از وظایف هر حکومت و قدرتی است که برای اعمال قدرت و نفوذ خود، به طبقه هنرمند توجهی ویژه داشته باشد و اسباب تمتع و ترفه آنان را مهیا کند. نظامی تأمین امنیت مالی و اقتصادی دبیران را از وظایف حکومت می‌داند (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۲۴-۲۸، ۶۸). عوفی نیز در لب‌الب به تأثیر حمایت مادی دربار و پادشاه در پرورش و شکل‌دهی به ذوق اشاره می‌کند: «و امروز در این دور صاحب‌قرانی قرین که بضاعت فضل را در حضرت او رواجی است و ارباب هنر را به کمال تربیت او ابتهاجی... از هوس عشق مدایح او خواطر سقیم را نظر صحیح و طبع معوج را سیر مستقیم پدید آمد» (عوفی، ۱۳۶۱: ۶۴ و ۶۵).

از جمله حمایت‌های اجتماعی - ادبی حکومت‌ها، صاحبان دو تذکره به شواهد فراوانی از شعرشناسی و ذوق پادشاهان زمان و ایجاد جو رقابتی میان شاعران اشاره می‌کنند. البته وجود نقد ذوقی در مجالس سلاطین و امرا در دوره‌های مختلف نقش مهمی در جهت‌دهی به ذوق داشته است. ذوق و قریحه ممدوحان و فضول طبع یا تبحر و اطلاع حاشیه‌نشینان و ندیمان

مجلس آنها غالباً در ایجاد نقد ذوقی و استحسانی تأثیر تمام داشته است (نک. زرین کوب، ۱۳۶۱: ۱۸۶). آنچه محقق است این است که هم سلاطین و هم مجلسیان و ندیمان آنها بیش‌وکم ذوق و مایه کافی برای ادراک لطایف شعر داشته‌اند و از رموز و دقایق نقد هم به کلی بی‌خبر نبوده‌اند (نک. همان: ۱۸۷).

نظامی به نقدهای ذوقی و شعرشناسی و شعرگویی امیران و پادشاهان اشارت‌های فراوانی دارد (نک. نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۶۳ و ۶۸). عوفی نیز به تأثیر حمایت اجتماعی و ادبی حکومت و اصحاب قدرت مانند پادشاه و رجال دربار در پرورش ذوق هنرمندان اشاره کرده است. علاقه و میل پادشاهان به شعرگویی، برگزاری محافل ادبی و مجالست با اهل ادب و همچنین ذوق نقادی و سخن‌دانی و شعرشناسی و هنرپروری پادشاهان، مکاتبات و مشاعرات منتقدانه وزرا و صدور (عوفی، ۱۳۶۱: ۱۶۳)، عامل مهمی در پرورش و شکل‌گیری و جهت‌دهی به ذوق بوده است (نک. همان: ۱۰۲ و ۱۶۳).

عکس این جریان یعنی حمایت‌نکردن منابع قدرت و مانع‌چینی آنها نیز در جریان‌های ادبی از نظر نظامی مغفول نمانده است و مستقیماً به تأثیر این عوامل و چه‌بسا زشتی اینگونه اقدامات برای حکومت و پادشاه اشاره دارد؛ در جایی، دولت زمان مسعود سعد را به‌خاطر حبس او ملامت می‌کند و این اقدام را دلیل بر غفلت طبع آنها می‌داند (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۷۱) و یا حیّ قتیبه، عامل طوس را به‌دلیل خراج اندک معین شده برای فردوسی مذمت می‌کند (همان: ۷۷). همچنین توجه به تأثیر رقبا و منازعان قدرت در جریان سرودن شاهنامه فردوسی و تدبیر سلطان محمود با آن جماعت برای تعیین مقدار صله (همان: ۷۷) بیانگر دقت نظر او در جریان‌های ادبی و عوامل مؤثر بر شکل‌دهی به ذوق اجتماعی زمان است. در همین زمینه عوفی نیز به این موضوع اشاره دارد که پسندیدن یا نپسندیدن، نیز اقبال پادشاه و حکومت زمان نسبت به شاعر یا شیوه‌ای خاص، در اقبال و توجه عمومی یا اقبال‌نکردن نسبت به شاعر یا شیوه‌ای مؤثر و مهم خواهد بود: «فاما ایشان را (آل‌طاهر) در پارسی و لغت دری اعتقادی نبود در آن عصر شعرا درین فن کمتر خوض کردند» (عوفی، ۱۳۶۱: ۴۸۹).

۲-۱-۲ فرامتن ادبی

از نظر شوکینگ «وسایل انتخاب» در تعیین و جهت‌دهی به ذوق بسیار مهم است. وسایل انتخاب از نظر او عبارت‌اند از شیوه تعامل هنرمند با همکاران، ناشران، منتقدان ادبی، وسایل تبلیغاتی مثل رساله‌های انتقادی، نامه‌ها، آشنایی با روزنامه‌نگاران، تبلیغات شخصی در اجرای تئاترها مانند گروه‌آفرین گویان و... (شوکینگ، ۱۳۷۳: ۶۹).

همکاران هنرمند یکی از مهم‌ترین وسایل انتخاب هستند. عناصر شخصی در تشکیل ذوق، قدرتمند است. محفل پیوسته دوستان شخصی هنرمند و عده‌ای از اشخاصی که در تماس مستقیم با هنرمند هستند، نخستین حلقه کوچک پشتیبانان هنرمند را تشکیل می‌دهند (همان: ۶۰). از دیدگاه شوکینگ برانگیزاننده‌ترین و ترغیب‌کننده‌ترین عامل در برانگیختن هنرمند، همکاران او هستند (نک. همان: ۶۸). شفיעی کدکنی از همکاران هنرمند با عنوان مخاطب هنری یاد می‌کند و نقش آنها را در جهت‌دهی به ذوق هنرمند بسیار اساسی می‌داند (نک. شفיעی کدکنی، ۱۳۷۲: ۱۰۶).

از انواع تأثیر و تأثرهای همکاران شاعر از یکدیگر می‌توان به تعظیم شیوه قدما و تقلید و تتبع از آنها یا بالعکس بر شیوه مفاخره به طعن بر متقدمان و معاصران اشاره کرد که این نیز نموداری از نقد ذوقی آنهاست؛ در دیوان‌های شاعران از اینگونه سخنان بسیار می‌توان یافت (زرین کوب، ۱۳۶۱: ۱۹۸). در تذکره‌های بررسی‌شده، شواهد فراوانی از تأثیر همکاران و دوستان هنرمند، مکاتبات و مشاعرات شاعران با یکدیگر، بر شیوه شکل‌گیری و جهت‌دهی به ذوق زمانه یافت می‌شود. نظامی تأثیر آشنایی و مطالعه کتاب‌ها و آثار مختلف برجستگان علوم و فنون ادبی - هنری را در پرورش ذوق هنرمند و جهت‌دهی آن مؤثر می‌داند و به هنرمندان جوان توصیه می‌کند برای پرورش ذوق هنری و ادبی خویش با آثار برجستگان هر شاخه از علوم ادبی مأنوس باشند (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۷ و ۴۸). عوفی نیز در لباب به تأثیر روابط بین شاعران و مشاعره‌ها و مکاتبات و مهاجرات آنها با یکدیگر در نوع سرودن اشعار و جهت‌دهی به ذوق ادبی آنان اشاره دارد و به شواهد متعددی اشاره می‌کند (نک. عوفی، ۱۳۶۱: ۹۷، ۲۶۸).

یکی دیگر از وسایل انتخاب از نظر شوکینگ، آشنایی شخصی هنرمندان نورسیده با نویسندگان و هنرمندان مشهور است که این امر در نشر و اشاعه آثار هنرمندان نقش حیاتی دارد (شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۷۰). این عامل را می‌توان با جریان ملک‌الشعرایی یا امیرالشعرایی در ادبیات فارسی مقایسه کرد که حتماً باید شاعر معروف دربار و یا یکی از رجال و فاضلان که در دربار اعتبار و نفوذ کافی داشتند، آثار هنرمندان و شاعران نورسیده را به سمع پادشاه می‌رساندند. نقش اینگونه افراد در جهت‌دهی به ذوق زمان بسیار مؤثر است. نظامی به نمونه‌هایی از این وساطت‌ها اشاره دارد. حکایت پنجم مقاله شاعری در چهار مقاله به بیان همین وساطت‌ها و آشنایی هنرمند نورسیده با افراد مشهور در فضل و هنر است که به واسطه همین آشنایی، شعر و هنرشان در نزد امیر و پادشاه وقت قرب و عزتی یافته است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۶۴-۶۷).

شوکی‌نگ وسیله انتخاب دیگر را نقد ادبی می‌داند و منتقد ادبی را معمولاً نیروی محرک اصلی در تاریخ ذوق ادبی می‌شمارد (شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۷۹). این عامل از طریق مختلف مانند نقادها و نکته‌سنجی‌های شاعران درباره یکدیگر در تذکره‌ها (زرین‌کوب، ۱۳۶۱: ۱۹۶) و همچنین نقد مجالس و برگزاری جلسات شعرخوانی و نقد - که در بیشتر اوقات شخص پادشاه و درباریان برگزارکننده اینگونه مجالس بودند - صورت می‌گرفته است. انتقادها در این مجالس هرچند غالباً بر مبنای علمی متکی نبود و جنبه ذوقی داشت، از جهت میزان و معیارهای ذوق و پسند زمانه خود درخور توجه بود (نک. زرین‌کوب، ۱۳۶۱: ۲۲۵). در چهار مقاله و لب‌الب اشارات فراوانی به این عامل در جهت‌دهی ذوق ادبی شاعران شده است؛ در حکایت هشتم مقاله شاعری، ماجرای رقابت میان امیرعمیق، امیرالشعرا سلطان خضر بن ابراهیم و استاد رشیدی آمده که نمونه‌ای از نقد ذوقی رشیدی بر شعر امیرعمیق است و نظیر آن در دیوان‌ها و تذکره‌ها فراوان است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۷۲-۷۴). همچنین در لب‌الب نمونه‌های فراوانی از این نوع نقدها دیده می‌شود:

«یکی از جهال در نظم او (رودکی) طعنی کرد و عرایس نفایس و طوایف لطایف او را تزیینی نمود نظامی عروضی این بیت در حق او انشا کرد:

این طعن کردن تو ز جهل وز کودکیست	«ای آنکه طعن کردی در شعر رودکی
صاحب قران شاعری استاد رودکیست»	«کآن کس که شعر داند داند که در جهان
(عوفی، ۱۳۶۱: ۴۹۵)	

از نمونه‌های نقد مجالس نیز در حکایت دهم چهار مقاله به نمونه‌ای از مجالس نقد و انتقاد از شاعران در میان درباریان و پادشاه اشاره شده است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۸۱-۸۴). در لب‌الب نیز به انجمن‌های شعری و نقد و انتقاد در دربار بزرگان و نظریات بزرگان ادب اشاره شده است؛ برای نمونه مجلس نقد صاحب عباد و دیگر بزرگان ادب که در آن درباره حسن و قبح شعر بحث می‌کردند و نیز نظریات موافقان و مخالفان شعر تأمل‌برانگیز است (عوفی، ۱۳۶۱: ۶۱ و ۶۲).

۲-۲ ویژگی‌های درون‌متنی

در تعیین عوامل و معیارهای تشکیل‌دهنده ذوق، شناخت سبک و ویژگی‌های نثر تذکره‌ها را نباید از نظر دور داشت. گزاره‌های نقدی زیبایی‌شناسی این تذکره‌ها را به چند گروه کلی می‌توان تقسیم‌بندی کرد:

الف) گروه اول: گزاره‌های شعری هستند که در معرفی و نقد شاعر و اشعار او با محتوایی همراه با اغراق و تحت تأثیر مراعات تناسبات لفظی و معنایی در کلام شکل گرفته است. اینگونه نقدهای ذوقی که شوکی‌نگ در جامعه‌شناسی ذوق ادبی از آن به «اغراق‌گویی‌های کلیشه‌ای» یاد می‌کند (شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۵۱)، بنابه تعبیر شفیعی کدکنی، به مناسبت سجع نام شاعر است و گاه هم که این مناسبت در کار نیست، هیچ‌چیزی را توضیح نمی‌دهد (شفیعی کدکنی، ۱۳۹۲: ۴۹۰). در چهار مقاله گزاره‌هایی دیده نشد که حاصل مراعات تناسبات لفظی و معنایی با نام یا لقب شاعر معرفی شده باشد؛ اما گزاره‌های اغراق‌آمیز دیده می‌شود: «و الحق هیچ باقی نگذاشت و سخن را به آسمان علیین برد و در عذوبت به ماء معین رسانید... من در عجم سخنی بدین فصاحت نمی‌بینم و در بسیاری از سخنان عرب هم» (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۷۴-۷۵).

در لباب شواهد این نوع گزاره‌های همراه با اغراق یافت می‌شود: «نثره شایق نثر رایق او بودی و شعری عاشق شعر لایق او و او را در هر دو بیان مهارتی کامل بود و در تازی و پارسی قدرت نظم» (عوفی، ۱۳۶۱: ۲۶۸).
یا رعایت تناسب تضاد شهد، عسل و شکر با اسم شاعر که دوغ‌آبادی است: «امیر امام ضیاء دوغ‌آبادی که با شهد و عسل کلامش شکر عسکری دوغ خوردی» (همان: ۲۴۰).

ب) گزارش‌های واقع‌گرایانه نقد ادبی و توصیف واقعی اشعار: این گزاره‌ها همراه با حقیقت و توصیف دقیق است و به‌نوعی نقد بلاغی اشعار به شمار می‌رود که تذکره‌نویس بسته به نوع نگاهش در بیان ویژگی‌های شعری یک شاعر به بررسی کلی اشعار می‌پردازد (نک. صالحی و همکاران، ۱۴۰۱: ۴۰)؛ هرچند تعداد و کمیت این نوع گزاره‌ها در مقایسه با نوع دیگر گزاره‌های درون‌متنی کمتر است، باز درخور توجه و تأمل برانگیزند. در ادامه به مهم‌ترین این ویژگی‌ها می‌پردازیم.

۲-۲-۱ موازنه

یکی از بارزترین گزاره‌های واقع‌گرایانه در تذکره‌های مدنظر، موازنه است. موازنه یکی از کهنه‌ترین و مهم‌ترین مسائل نقد ادبی به شمار می‌آید. تعصب و هوی که محرک و موجب اصلی موازنه و قیاس بین اشخاص است، از قدیم‌ترین غرایز و تمایلات اجتماعی بشر به شمار می‌رود. موازنه‌ها که مصداق عینی تأثیر یکی از وسایل انتخاب یعنی همکاران هنرمند در جهت‌دهی به ذوق هستند، در تذکره‌های مدنظر نمونه‌های فراوانی دارند که هم به‌صورت موازنه‌های شاعران درباره دیگر شاعران و هم موازنه صاحبان تذکره از شاعران یافت می‌شوند.

الف) موازنه عمومی میان شاعران و صاحبان فن

در این نوع موازنه، شاعر معرفی شده در یک صنعت، روش، فن و هنری خاص، به‌صورت عمومی با دیگر هنرمندان در آن شیوه یا فن خاص مقایسه، و برتری داده می‌شود. در حکایت دهم مقاله شاعری در چهار مقاله مقایسه سه نظامی به پیشنهاد پادشاه مطرح شد. نظر امیرعمید صفی‌الدین درباره مهارت نظامی در بدیهه‌سرایی در میان اقران خویش نمونه‌ای از این نوع موازنه است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۸۴). در لباب نیز شواهد فراوانی از موازنه عمومی وجود دارد: «رشیدی استاد شعرای مقدم و پیشوای این طبقه بود و در صناعت سخن و براعت عبارت بر زمره سخن‌سازان سبقت یافته و در علم شعر چند تصنیف ساخته است و چند تألیف پرداخته و زینت‌نامه یکی از نتایج خاطر عاطر اوست» (عوفی، ۱۳۶۱: ۶۶۳).

ب) مقایسه دوبه‌دو با یکی از افراد صاحب سبک در آن شیوه یا شاعری هم‌رده

در این نوع موازنه شاعر معرفی شده به‌صورت خاص با یکی از شاعران و یا یکی از افراد صاحب‌سبک در آن روش در زبان فارسی و عربی مقایسه می‌شود. نظامی در چهار مقاله موازنه‌ای به‌صورت نظم و فی‌البداهه بین خود و دو نظامی دیگر انجام داده است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۸۴). در لباب نیز نمونه این نوع موازنه بسیار یافت می‌شود؛ برای نمونه موازنه قاضی حمیدالدین بلخی با اهوازی و رشیدالدین وطواط نمونه‌ای از این نوع موازنه است (عوفی، ۱۳۶۱: ۲۴۹).

ج) موازنه شاعرانه

موازنه گاه در تذکره‌ها شیوه‌ای شاعرانه به خود می‌گیرد و برتری شاعر مدنظر بر دیگر شاعران و ارباب هنر با توصیفات تشبیهی از طریق تشبیه تفضیل و برتری‌نهادن همراه با اغراق نشان داده می‌شود؛ این امر به‌صورت مقایسه فصاحت، بلاغت و روش و فن شاعر منظور، با پیشکسوتان و صاحبان فن و افراد مشهور آن در زبان فارسی و به‌ویژه در عربی در همان روش و شیوه انجام می‌گیرد: «هر قصیده از قصاید تازی او به‌مثابتی است که بلاغت بتمام به مقابله آن ناتمام است» (همان: ۱۴۶)؛ یا: «در نظم و نثر صابی و بونواس» (همان: ۲۴۹).

با این همه باید گفت موازنه غالباً جز ذوق و علاقه و تعصب و سلیقه، ملاک دیگری ندارد. البته موازنه یک نوع فتوا و حکم است و از این رو نقادان در آن، اعتماد به حق و پرهیز از هوی را لازم شمرده‌اند (آمدی، ۱۳۸۰: ۲). بدینگونه در موازنه بین دو شاعر

اظهار نظر قطعی و کلی نمی‌توان کرد؛ زیرا به هر حال مردم در این باره تفاوت عقیده دارند (همان، ۱۳۸۰: ۳). البته صاحب‌نظران نقد ادبی بر این باورند که ذوق سلیم منتقدان که بر وجدان و شهود هنری متکی است، این مزیت را دارد که هم تلطیف و تذهیب شده است و هم تا اندازه زیادی تحت تأثیر تجربه و دقت قرار گرفته است؛ نیز حکم و اجتهاد منتقد صاحب‌تجربه هرچند بر ذوق متکی باشد، دارای اصالت و ارزش است و ارزش انتقادی بسیار دارد (زرین‌کوب، ۱۳۶۱، ج ۱: ۱۲۳-۱۲۴).

۳- معیارهای ارزش‌آفرین

۱-۳ معیارهای ارزش‌آفرین فرامتنی

معیارهای ارزش‌آفرین فرامتنی همانطور که از نام آن پیداست، شامل ارزش‌هایی است که ورای متن هستند و به عوامل زمینه‌ای سرودن شعر برمی‌گردند و نوعی معیار و ملاک فرامتنی در تعیین ویژگی‌های شاعر خوب به شمار می‌آیند.

۳-۱-۱ معیارهای جامعه‌شناختی

از مهم‌ترین علل و اسباب در تعیین معیارهای ارزش‌آفرین فرامتنی از نظر صاحبان دو تذکره، توجه به کارکردهای اجتماعی شعر یعنی حفظ بقای حکومت است که در گزینش شاعران و آثار آن‌ها، در مرکز ذوق قرار می‌گیرد، نه عوامل درون‌متنی مانند زیبایی ساختاری یا محتوایی شعر.

الف) معیار طبقه اجتماعی شاعر

شوکی‌نگ قدرت و نفوذ گروه اجتماعی‌ای را - که هنرمند نماینده آن است - در مقبولیت اثر او و تأثیر آن در ذوق عامه بسیار بااهمیت می‌داند (شوکی‌نگ، ۱۳۷۳: ۱۰۵). در تذکره‌های مدنظر، این معیار اهمیت شایانی دارد. نظامی که خود از رجال و مخصوصان دربار است، آشکارا ساختار و محتوای چهار مقاله را براساس چهار طبقه اجتماعی پی‌ریزی کرده است که هر حکومت و منبع قدرت برای رسیدن به اغراض و مقاصد خود به آن احتیاج دارد. دیدگاه نظامی عروضی از طبقه‌بندی خواص پادشاه و لزوم طبقه شاعران در میان خواص، نشان‌دهنده اهمیت مقام و رتبه شاعران در شرایط حکومتی و پسند و سلاقی جاری و حاکم در روزگار مؤلف است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۱۸). در لب‌الب نیز زیبایی‌شناسی عوفی تحت تأثیر طبقات اجتماعی و ترتیب اهمیت طبقات اجتماعی افراد معرفی شده، به این ترتیب پی‌ریزی شده است: اشعار سلاطین و ملوک و امرا، اشعار وزرا و صدور و کفاه، اشعار ائمه و علما و صدور و فضلا و در انتها اشعار شاعران دوره‌های مختلف تا شاعران معاصر خود. او کلام پادشاهان را سلطان و پادشاه کلام می‌داند و سروده‌های آنان را که برای روشن کردن خاطر و امتحان قریحه سروده‌اند، برای تیمن و تزیین کتاب خود، در همان فصل ابتدایی کتاب خود آورده است؛ البته نه به این دلیل که بتوان آنها را در گروه شاعران قرار داد، بلکه از این جهت که خاطر آنها مهبط الهامات ربانی «اهل الدول ملهمون» است (نک. عوفی، ۱۳۶۱: ۷۲). همچنین ذکر و معرفی اشعار اصحاب دولت و ارباب حشمت و طبقه عالمان و دانشمندان دین و ائمه و صدور در لب‌الب - که به دلیل «فضل قوت و قوت فضل مدتی مالک ازمه اقیال بودند» (همان: ۲۱۳) - از تأثیر طبقه اجتماعی بر انتخاب و معرفی و نقد اشعار آنها نشان دارد.

همانطور که در بحث تغییر مقام اجتماعی هنرمند گفته شد، با توجه به مقام نازل شاعران در برخی دوره‌ها، طبقات بالای اجتماعی، سیاسی و معنوی (مانند عالمان و دانشمندان دینی در شرق) بنابه دلایلی، اشتغال به شاعری را مایه ننگ می‌دانستند؛ اما با این حال، دیدگاهی پارادوکس‌گونه در رابطه با مقام اجتماعی شاعری در تذکره‌ها دیده می‌شود و آن این است که در بین همین طبقات بالا با وجود ننگ و خوار دانستن شاعری، به‌نوعی میل به شعرگویی وجود دارد؛ یا فرض دیگر اصرار تذکره‌نویسان بر معرفی این طبقات در مرتبه شاعر و معرفی اشعار آنها در تذکره - تنها به دلیل نام، شهرت، مقام مادی یا معنوی و یا اعتبار اجتماعی شان - است (نک. عوفی، ۱۳۶۱: ۲۵۹). از دلایل این دیدگاه متناقض‌نما می‌توان به این مسائل اشاره داشت:

میل به قبول عامه، محبوبیت و شهرت شخصی و کارکردهای اجتماعی شعر همانند ابزاری برای بقای نام و رسیدن به مقاصد و یا انگیزه‌های شخصی مانند داشتن استعداد شاعری و لطف طبع (نک. همان: ۳۱۹)، ملالت و دلزدگی و دلنگی طبع عالم از غور در عالم فقه و احکام و روشن کردن خاطر (همان: ۲۷۰)؛ این مسائل صاحبان قدرت (اعم از مادی یا معنوی) را بر آن می‌دارد تا با وجود تمام مشغله‌های دیگر خود با سرودن اشعاری، نام خود را در زمره شاعران ثبت کنند یا از سوی دیگر، صاحبان تذکره به دلیل همین نیاز به بقای نام است که با معرفی رجال قدرتمند مادی و معنوی، برای تبیین و تبرک تذکره خود به معرفی اشعار این افراد مبادرت ورزند.

ب) معیار آیینگی شکوه قدرت

از نظر کارکردهای اجتماعی شعر از دیدگاه صاحبان دو تذکره، شعری معیارهای ارزشمندی و زیبایی را در خود داراست که نمایانگر شکوه و جلال، قدرت و عدالت و تدبیر حاکمیت باشد: «دواوین این جماعت ناطق است به کمال و جمال و آلت و عدت و عدل و بذل و اصل و فضل و رای و تدبیر و تأیید و تأثیر این پادشاهان ماضیه و این مهتران خالیه» (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۵ و ۴۶).

در لباب نیز نمونه‌های مشابهی از معیار بازتاب شکوه قدرت در انتخاب و گزینش اشعار دیده می‌شود:

از آن چندان نعیم این جهانی	که ماند از آل ساسان و آل سامان
ثنا رودکی ماندست و مدحت	نوای باربد ماندست و داستان

(عوفی، ۱۳۶۱: ۶۳ و ۶۴)

۳-۱-۲ معیار فضایل علمی و هنری شاعر معرفی شده

از نظر صاحبان تذکره‌های منظور، شاعر و هنرمند خوب ویژگی‌هایی دارد که به این ویژگی‌ها به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم اشاره کرده‌اند. گزاره‌های فرامتنی ناظر به آثار، علوم، مهارت‌ها، هنرها و فعالیت‌های دیگر شاعر از این دست ویژگی‌هاست. در چهار مقاله، نظامی ضمن بحثی مستقل به ویژگی‌های شاعر و سخنور توانا اشاره می‌کند. او مهارت در انواع علوم و اطراف رسوم و مهارت سخنوری و خوشگویی و خوشرویی در مجالس را از این ویژگی‌ها برشمرده است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۷). در لباب نیز از فراوانی گزاره‌های فرامتنی ناظر به آثار، علوم، مهارت‌ها و هنرهای دیگر شاعر، می‌توان توجه ویژه عوفی به معیار سواد و تحصیلات، هنرها و در نهایت فضایل افراد معرفی شده را نتیجه گرفت. جامع‌الاطراف بودن و آشنایی شاعر با هنرهای مختلف دیگر از قبیل خوشنویسی، موسیقی و... علاوه بر شاعری و همچنین اشاره به آثار دیگر شاعر در زمینه‌های گوناگون علمی، هنری و ادبی، اهمیت تأثیر هنر، دانش و تحصیلات شاعر را بر خوش‌ذوقی در سرودن شعر از دیدگاه عوفی نشان می‌دهد: «جوانی در هر هنر تمام و در هر فن ماهر و در شیوه سیاحت و دقایق محاسبت از اقران عهد ممتاز و با این همه فضایل طبعی چون آب زلال و شعری چون باد شمال داشت» (عوفی، ۱۳۶۱: ۲۰۱).

بنابراین فضل‌گرایی و هنرگرایی صاحبان دو تذکره، از معیارهای ارزش‌آفرین فرامتنی در انتخاب شاعر مستعد و توانا به شمار می‌آید.

۳-۱-۳ مقبولیت و شهرت

معیار قبول عامه اهل علم و ادب از جهات و اسبابی است که به بعضی آثار توجه می‌کنند و از آنها تقلید می‌کنند (زرین‌کوب، ۱۳۶۱: ۱۱۵). یکی از ملاک‌های برون‌متنی تعیین شاعر و شعر ارزشمند از نظر صاحبان تذکره، مقبولیت و شهرت اشعار و جاری و ساری بودن اشعار در زبان مردم است. با توجه به کارکرد شعر یعنی تأثیر در نفوس (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۲)، ماندگار بودن در طول زمان و آوازه و شهرت داشتن یکی از معیارهای ارزشمندی شعر در دو تذکره است: «باید که شعر او بدان درجه رسیده باشد که در صحیفه روزگار مسطور باشد و بر السنه احرار مقروء، بر سفائن بنویسند و در مدائن بخوانند

که حظاً او فر و قسم افضل از شعر بقاء اسم است و تا مسطور و مقروء نباشد این معنی به حاصل نیاید» (همان: ۴۷). در لب‌الب نیز آمده است: «اشعار او از غایت لطافت شهرتی دارد در اطراف بلاد هند و دیار غزنی» (عوفی، ۱۳۶۱: ۸۹).

۳-۱-۴ معیارهای زیبایی‌شناختی فصاحت و بلاغت عرب

با تسلط و استیلائی معنوی و سیاسی اسلام، از دیرباز شاعران و نویسندگان ایران به تقلید و اقتباس عربی پرداختند. رواج شعر عروضی در زبان دری تا حد زیادی نتیجه نفوذ و تأثیر ادب عربی بود؛ حتی گویندگان و نویسندگان ایران از طریقه و اسلوب فنی نظم و نثر عرب تقلید کردند و مضامین و اسلوب‌های عرب نزد گویندگان فارسی‌زبان بررسی و تتبع شد. در تذکره‌های مدنظر، اهمیت معیارهای زیبایی‌شناسی فصاحت و بلاغت عرب و ارجاع و استناد به این معیارها مشهود است و پیروی از این معیارها یک ویژگی ارزشمند به شمار می‌رود. نظامی به برخی از این معیارها و موازین فصحای عرب اشاره می‌کند: «در سیاق سخن آن طریق گیرد که الفاظ متابع معانی آید و سخن کوتاه گردد که فصحاء عرب گفته‌اند: "خیر الکلام ما قل و دل" زیرا که هرگاه که معانی متابع الفاظ افتد سخن دراز شود و کاتبان را مکنثار خوانند و المکنثار مهذار» (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۲۱).

عوفی در لب‌الب، از معیارهای زیبایی‌شناسی فصاحت و بلاغت عرب به مهارت سرودن اشعار به زبان پارسی و تازی، هر دو اشاره دارد و از این مهارت به «ذوالبلاغتین» تعبیر می‌کند (عوفی، ۱۳۶۱: ۵۹۵). او شاعرانی را که در سرودن اشعار به تازی و پارسی مهارت دارند، «فارس هر دو میدان» می‌خواند: «امیرمسعود که نتیجه سپهر کبود بود فارس هر دو میدان والی هر دو بیان» (همان: ۱۰۹).

۳-۱-۵ مهارت در نظم و نثر هر دو: والی هر دو بیان

ذوق و سلیقه زمانه چه در گویندگان و چه در مخاطبان بیشتر به‌جانب نظم است تا نثر و بنابه نظر زرقانی یکی از آسیب‌های جریان‌های ادبی چه در حوزه هنرمندان و چه در حوزه مخاطبان، محققان و منتقدان به شمار می‌آید (نک. زرقانی، ۱۳۸۸: ۶۷). در گذشته ادبی اسلام و ایران، روی‌آوری گویندگان، مخاطبان و منتقدان به شعر برآمده از نگرش فرهنگی و ادبی دیرینه‌ای است که ادبیات را خلاصه‌شده در شعر و باز بسته بدان به شمار می‌آورد؛ نیز در تقدم فضل سخن منظوم بر سخن منثور، کمترین تردیدی روا نمی‌داشته است و به کتاب‌ها و رسایل تاریخی، بلاغی و تذکره‌ها و دیوان‌هایی می‌توان اشاره داشت که به‌ویژه در دیباچه آنها از برتری سخن منظوم بر منثور سخن رفته است (نک. غلامی، ۱۳۹۹: ۸۴).

نظامی در حکایت دوم مقاله شاعری، به تأثیر بیشتر نظم تا نثر اشاره دارد و از جهت تأثیر بر مخاطب، نظم را مؤثرتر از نثر می‌داند و به‌نوعی از زبان رودکی هم به این امر اشاره کرده است: «دانست که به نثر با او در نگیرد، روی به نظم آورد» (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۵۲). از نظر عوفی در روی‌آوری هنرمندان و شاعران به دو شاخه مهم ادبیات، یعنی شعر و نثر، سلیقه‌ها بیشتر به‌جانب نظم است تا نثر؛ یکی از دلایل مهم این استقبال از نظر وی حمایت‌های مادی و اجتماعی صاحبان قدرت از شاعران است که خود این حمایت‌ها نیز به‌سبب کارکردهای اجتماعی شعر مانند تأثیر بر نفوس و ابزار بقای نام به وجود آمده است (عوفی، ۱۳۶۱: ۵۸ و ۶۱). با وجود این، عوفی به مهارت در نظم و نثر، با هم معتقد است و به آن توجه دارد؛ والی هر دو بیان بودن بیانگر توجه عوفی برخلاف ذائقه عمومی اهل ادب به حوزه نثر است که در واقع یکی از معیارهای ارزشمند در نظر او به شمار می‌رود: «(الحاتمی الهروی) خطی چون در مکنون و نظمی چون زر موزون و او فارس هر دو میدان و والی هر دو بیان بود» (همان: ۸۵).

۴- مصداق‌های زیبایی درون‌متنی

مصداق‌های زیبایی درون‌متنی، خروجی اصلی مصداق‌پسند و سلیقه در هر دوره است. ویژگی‌ها و معیارهای زیبایی‌شناسی ادبی از نگاه صاحب تذکره در هر دوره از دید صاحبان تذکره در این مصداق‌ها جلوه‌گر است که شامل زیبایی‌های درون‌متنی اشعار معرفی شده در بخش‌های مختلف هنر شاعری است.

۱-۴ بدیهه‌سرایی

بدیهه‌سرایی یکی از روش‌ها و مصداق‌های مطبوع و دارای ارزش در هر دو تذکره است که صاحبان دو تذکره آن را ارزش در هنر شاعری می‌دانند. ارزش این روش در بیان ادبی همانطور که در مقدمه بحث نیز به آن اشاره کردیم، تحت تأثیر کارکرد اجتماعی شعر، یعنی قرب به پادشاه و مراجع قدرت اعم از مادی و معنوی قرار می‌گیرد.

اصطلاح بدیهه در برابر اصطلاح رویه به کار می‌رود. رویه یا رویت در لغت به معنی فکر و اندیشه و در اصطلاح مقابل ارتجال و بدیهه است (همایی، ۱۳۵۴: ۴۰۲). نظامی در چهار مقاله به هر دو اصطلاح اشاره کرده است (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۸۳)؛ «قاعده در کار شاعری رویه‌گویی است و بدیهه‌سرایی از مقوله استثنا به شمار می‌آید و چون امر استثنایی، در موارد مختلف، نشانه استادی و کارآزمودگی است، شاعران، بدیهه‌سرایی را به‌عنوان یکی از معیارهای ارزش‌آفرین در هنر شاعری و دلیل و نشانه استادی چنانکه نظامی تصریح کرده است، به شمار آورده‌اند و آن را عامل امتیاز و برتری خود بر شاعران رویه‌گو محسوب داشته‌اند و او خود با عبارت «بدیهت من چون رویت گشته بود» از استادی سخن خویش سخن می‌گوید» (نک. دادبه، ۱۳۸۰: ۵۸-۶۱).

تاریخ زیبایی‌شناسی در دیالکتیکی خلاصه می‌شود که «سودمندی» و «لذت» آنچنان که هوراس به آن معتقد بود، برابر نهاد آن است که خود منتج از کارکردهای اجتماعی شعر است (نک. ولک، ۱۳۷۳: ۲۱)؛ به همین سبب درباره بدیهه‌سرایی که یکی از مصداق‌های زیبایی در این دو تذکره است، باید گفت با توجه به کارکرد شعر است که شعر را ابزاری برای بقای نام حکومت‌ها به شمار می‌آورده‌اند و در نتیجه از نظر صاحبان دو تذکره، معیارهایی ارزشمند و ارزش‌آفرین هستند که در راستای همین کارکرد باشند؛ بنابراین علل فرامتنی اهمیت بدیهه‌سرایی در جایگاه معیار ارزش، به تعریف و دیدگاه صاحبان دو تذکره از زیبایی برمی‌گردد. از نظر نظامی هرآنچه مربوط به پادشاه و در خدمت پادشاه سودمند باشد، دارای ارزش و زیباست و از آنجا که لازمه مجلس پادشاه و قدرتمندان دربار، تیزخاطری و سرعت انتقال معنی و ارتجال است، بدیهه‌گویی شاعر در مجلس پادشاه اهمیت و ارزش زیادی در شهرت و مقبولیت شاعر و هنر او دارد (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۵۶ و ۵۷). در نظریات نظامی، انواع روش بیان، در معیارهای ارزشمند جایگاه اول را دارد و قسمت اعظم حکایت‌های مقاله شاعری به ارزش و اهمیت بدیهه‌سرایی نزد پادشاه اختصاص یافته است. ترکیب عامل وسایل انتخاب مثل وساطت و میانجیگری شاعران معروف و پیشکسوتان همراه با بدیهه‌سرایی شاعر در مجلس پادشاه تأثیر زیادی در مقبولیت و شهرت اشعار دارد که در حکایت پنجم چهار مقاله به آن پرداخته شده است. در نظر عوفی نیز مانند نظامی، بدیهه‌سرایی ارزش و اهمیت فراوانی دارد و در بیشتر شواهد، یکی از مصداق‌های ارزش و زیبایی در معرفی اشعار شاعران به شمار می‌رود (نک. عوفی، ۱۳۶۱: ۱۱۱).

۲-۴ ایجاز

یکی دیگر از مصداق‌های زیبایی درون‌متنی در تذکره‌ها، در نوع و روش بیان از نظر برابری لفظ و معنی است. از نظر صاحبان دو تذکره، ایجاز در بیان مطلب یکی از شاخص‌ها و معیارهای ارزش‌آفرین در گزینش اشعار است.

در باب علل و اهمیت فرامتنی ارزش این نوع روش بیان، ملاحظات حضور شاعر در مجالس دربار و موقعیت‌های مختلف سیاسی، نظامی و اجتماعی باید گفت روش ایجاز برای بیان مطلب، سودمندترین روش در اینگونه موقعیت‌ها بوده است (نک. نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۲۱ و ۳۸) و نظامی در حکایت‌های ۲، ۳، ۴، ۵، ۸، ۱۰، ۱ مقاله شاعری ایجاز را روشی ارزشمند در بیان معنی معرفی کرده است.

در لباب نیز شواهد فراوانی از ارزشمندی این روش بیان وجود دارد. وقتی که دبیر شمس‌المعالی قابوس بن وشمگیر در نوشتن نامه‌ای برای نصیحت و تهدید دو امیر که عصیان کرده بودند و نامه «دراز کشیده و اطناب نموده چون بر نظر او عرضه

داشت دوات و قلم خواست و بر بیاضی که بر سر آن مکتوب بود این بیت تازی بنوشت:

«لا تعصین شمس العلی قابوسا فممن عصی قابوس یلقى بؤسا

«تجنیسی بدین لطیفی و لفظی بدین پاکیزگی و درین یک خط تمامت غرض خود را شرح فرموده» (عوفی، ۱۳۶۱: ۸۰؛ همچنین نک. همان: ۸۰، ۹۳، ۱۹۲، ۲۲۰).

بدیهه‌سرایی و ایجاز مصداق ارزش و زیبایی در دو تذکره است که هر دو برخاسته از وظیفه و کارکرد اجتماعی شعر است و همین امر زیبایی را در نظر دو تذکره‌نویس همانند «سودمندی» درآورده است.

۳-۴ صنایع و آرایه‌ها

بحث زیبایی و ارزش صنایع و آرایه‌ها در کلام ادبی در نظریه ادبیات بسیار گسترده است. از نگرش ارسطویی که شعر را «صناعت» می‌داند تا نظریه ادبی اصحاب بلاغت عرب و عجم از جاحظ (قرن ۲-۳ ق.)، ابوهلال عسکری (قرن ۴ ق.) تا قدامه بن جعفر، همگی اصل را بر شکل‌دادن به معانی از طریق صنعت می‌دانند (نک. غلامی، ۱۳۹۹: ۹۶). این امر بیانگر معیار ارزش‌بودن بهره‌گیری از صنعت در شعر دارد. عبدالقاهر جرجانی در تعریف خود از کلام فصیح، آن را به دو گروه تقسیم می‌کند. فصاحت گروه اول به لفظ (و منظور او از لفظ مثلاً استعاره و کنایه است) و فصاحت گروه دوم به نظم (علم معانی) است (جرجانی، ۱۹۸۴: ۴۲۹).

صاحبان دو تذکره، استفاده از آرایه‌ها و صنایع ادبی و اصولاً مصنوع‌بودن شعر را امری ارزشمند می‌دانند و در بیشتر اوقات مصنوع‌بودن اشعار را با صفات مطبوع (عوفی، ۱۳۶۱: ۸۴۹)، رفیع (همان: ۵۰۹) و معنوی (همان: ۲۰۴) یاد می‌کنند. اهمیت استفاده از صنایع در شعر در تعریف نظامی عروضی از ماهیت علم شعر که آن را صنعتی معرفی می‌کند «که شاعر بدان صنعت اتساق مقدمات موهمه کند» (نظامی عروضی، ۱۳۲۷: ۴۲)؛ همچنین استفاده از چند صنعت مختلف در کلام را از محاسن شعر برشمرده است (همان: ۵۴).

عوفی در لب‌الب، تکلف را زیورِ نظم می‌داند (عوفی، ۱۳۶۱: ۲۵۰) و یکی از پربسامدترین مصداق‌های زیبایی درون‌متنی در لب‌الب مصنوع‌بودن است (همان: ۲۰۴). استفاده از صنایع و تکلف در شعر به دیربایی و دشواری شعر می‌انجامد که عوفی از آن با اصطلاح غریب‌بودن یاد می‌کند؛ نیز غریب‌بودن را ملاک و معیار ارزشمندی شعر می‌داند (همان: ۳۰۳).

یکی از صنایعی که عوفی در لب‌الب بیش از دیگر صنایع به آن توجه داشته و شواهد و نمونه‌های بیشتری از آن آورده است، صنعت اعنات (التزام یا لزوم مالا یلزم) همانند التزام واژه، واژگان یا التزام صنعتی خاص در بیت یا مصراع، التزام ردیف، آزمودن قافیه‌های دشوار و صنعت طرد و عکس است. از آنجایی که این قبیل آرایه‌های مدنظر عوفی در لب‌الب آرایه‌هایی هستند که فلسفه ذاتی آنها تأثیرگذاری بر ذوق و ایجاد حس اعجاب و شگفتی در مخاطب است، می‌توان گفت عوفی زیبایی را در «اعجاب و به شگفتی واداشتن و لذت مخاطب» می‌دانسته است (همان: ۲۰۲).

۵- نتیجه

از نظرگاه جامعه‌شناسی ذوق ادبی، خاک و زمینه اجتماعی و وسایل انتخاب، از عوامل مهم تعیین و جهت‌دهی به ذوق زمانه در چهار مقاله و لب‌الب‌اللباب است. از مهم‌ترین روح‌های زمانه در تعیین ذوق زمان عبارت است از: سود و منفعت دوسویه ارباب قدرت و هنر برای جاودانگی و حفظ و بقای نام یکدیگر؛ همکاران هنرمند؛ آشنایی شخصی هنرمندان نورسیده با نویسندگان و هنرمندان مشهور؛ نقد ادبی. رعایت تناسب لفظی و معنایی همراه با اغراق و موازنه، از ویژگی‌های بارز درون‌متنی نقد ذوقی در این دو تذکره است.

طبقه اجتماعی هنرمند، آینگی شکوه قدرت، جامع‌الاطراف بودن شاعر و سرانجام فضل‌گرایی و هنرگرایی، معیارهای ارزش‌آفرین فرامتنی در دو تذکره هستند. بدیهه‌سرایی، ایجاز و استفاده از صنایع و آرایه‌هایی که فلسفه وجودی آنها بر انگیختن حس اعجاب در مخاطب است، از مصادیق زیبایی درون‌متنی در تذکره‌های مدنظر به شمار می‌آیند. مصداق بدیهه‌سرایی و ایجاز که برخاسته از کارکرد اجتماعی شعر است، زیبایی را مانند «سودمندی» و مصداق صنایع و آرایه‌هایی که فلسفه وجودی آنها برانگیختن حس اعجاب در مخاطب است، زیبایی را مانند اعجاب و لذت در نظر این دو تذکره‌نویس درآورده است.

منابع

۱. آمدی، حسن بن بشر (۱۳۸۰). *الموازنه بین شعری تمام و البحتری*، قاهره: دارالمعارف.
۲. ابن خلدون، عبدالرحمن بن محمد (۱۳۸۲). *مقدمه ابن خلدون*، ترجمه محمد پروین گنابادی، ج ۱، تهران: علمی و فرهنگی، چ ۱۰.
۳. اسداللهی، حمیدرضا (۱۳۸۸). «تحلیل و تبیین نوع نگرش تذکره‌نویسان به شاعران»، به‌راهنمایی محمدحسن حائری، دانشگاه علامه طباطبایی.
۴. انوار (استعلامی)، پروین (۱۳۹۲). *مآخذشناسی و استفاده از کتاب‌خانه و منابع الکترونیکی در اینترنت*، تهران: کتابدار، چ ۸.
۵. تادیه، ژان ایو (۱۳۷۸). *نقد ادبی در قرن بیستم*، ترجمه مهشید نونهالی، تهران: نیلوفر.
۶. تانسنده، دابنی؛ کارولین، کورسمایر (۱۳۸۳). «درآمدی بر تاریخ مفهوم ذوق»، ترجمه مشیت علایی، فصلنامه زیباشناخت، ش ۱۰، ۲۶۴-۲۵۱.
۷. تهانوی، محمدعلی (۱۳۴۶). *کشف اصطلاحات الفنون*، ج ۱، تهران: افست کتابخانه خیام، چاپ کلکته.
۸. جرجانی، عبدالقاهر (۱۹۸۴). *دلایل الاعجاز*، تعلیق محمود محمد شاکر، قاهره: مکتبه الخانجی.
۹. حکم‌آبادی، محمود؛ کاظمیان، صفورا (۱۳۹۱). «تابوها و نقش آن در رشد و هدایت ذوق‌های ادبی»، *عرفانیات در ادب فارسی (ادب و عرفان)*، دوره ۳، ش ۱۰، ۸۹-۱۱۰.
۱۰. دادبه، اصغر (۱۳۸۰). «بدیهه‌سرایی (بחי در زمینه فلسفه شعر ۱)»، نامه میبد، ش ۲، ۵۸-۶۱.
۱۱. زرقانی، مهدی (۱۳۸۸). *تاریخ ادبی ایران و قلمرو زبان فارسی (تطور و دگرذیسی ژانرها تا میانه سده پنجم)*، سخن: تهران.
۱۲. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۸۳). *از گذشته ادبی ایران (مروری بر نثر فارسی؛ سیری در شعر فارسی با نظری بر ادبیات معاصر)*، تهران: سخن، چ ۲.
۱۳. زرین‌کوب، عبدالحسین (۱۳۶۱). *نقد ادبی*، ج ۱، تهران: امیرکبیر، چ ۳.
۱۴. سیدان، الهام؛ پورعماد، سارا (۱۳۹۶). «بررسی و تحلیل جامعه‌شناختی ذوق ادبی با تأکید بر مرصادالعباد نجم‌الدین رازی»، *ادب و زبان*، سال ۲۰، ش ۴۱، ۱۶۱-۱۸۱.
۱۵. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۹۲). *زبان شعر در نثر صوفیه*، تهران: سخن، چ ۴.
۱۶. شفیعی کدکنی، محمدرضا (۱۳۷۲). *مفلس‌کیمیافروش*، تهران: سخن.
۱۷. شمیسا، سیروس (۱۳۷۰). *سیر غزل در شعر فارسی*، تهران: فردوس، چ ۳.

۱۸. شوکینگ، لوین ل (۱۳۷۳). *جامعه‌شناسی ذوق ادبی*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران: توس.
۱۹. صالحی، نرگس؛ طالبیان، یحیی؛ حاجی آقابابایی، محمدرضا (۱۴۰۱). «نقد بلاغی؛ چیستی و روش‌ها»، *فنون ادبی*، سال ۱۴، ش ۱ (پیاپی ۳۸)، ۵۲-۳۵.
۲۰. عوفی، محمد (۱۳۶۱). *لب‌الالباب*، به‌سعی و اهتمام ادوارد براون، ترجمه محمد عباسی، دوره دوجلدی، تهران: فخر رازی.
۲۱. غلامی، مجاهد (۱۳۹۹). «نظریه ادبی قدامه بن جعفر»، *نقد ادبی*، سال ۱۳، ش ۵۰، ۷۹-۱۰۶.
۲۲. فتوحی، محمود؛ وفایی، محمدافشین (۱۳۸۸). «مخاطب‌شناسی حافظ در سده‌های هشتم و نهم هجری براساس رویکرد تاریخ ادبی هرمنوتیک»، *نقد ادبی*، سال ۲، ش ۶، ۷۱-۱۲۶.
۲۳. فتوحی، محمود (۱۳۸۷). *نظریه تاریخ ادبیات با بررسی انتقادی تاریخ ادبیات نگاری در ایران*، تهران: سخن.
۲۴. مقدس جعفری و همکاران (۱۳۸۶). «بوردیو و جامعه‌شناسی ادبیات»، *ادب پژوهی*، ش ۲، ۷۷-۹۴.
۲۵. نظامی عروضی، احمد بن عمر بن علی (۱۳۲۷). *چهار مقاله*، تصحیح محمد قزوینی، به‌کوشش محمد معین، تهران: ارمغان.
۲۶. واینر، فیلیپ پی (۱۳۸۵). *فرهنگ تاریخ اندیشه‌ها*، دوره سه‌جلدی، تهران: سعادت.
۲۷. ولک، رنه؛ وارن، آوستن (۱۳۷۳). *نظریه ادبیات*، ترجمه ضیاء موحد و پرویز مهاجر، تهران: علمی و فرهنگی.
۲۸. همایی، جلال‌الدین (۱۳۵۴). *فنون بلاغت و صناعات ادبی*، تهران: دانشگاه سپاهیان.
29. Shaftesbury, Dorset. (2002). *Characteristics of Men, Manners, in three Volumes, an Inquiry Concerning Virtue and Merit*. Liberty Fun.

